

УДК 342 97.351.74(477)

Ю. Ю. Пайда

## ПОНЯТІЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ІНСТИТУЦІЙ

*Досліджено поняття «релігійна інституція» у розрізі різноманітних правових доктрин, визначено інституціоналізовані форми релігійних інституцій у різних релігійних течіях. Показано, що понятійно-теоретичні особливості релігійних інституцій засвідчують наявність різноманітних інституціоналізованих форм, притаманних сучасним світовим релігіям. Доведено, що ці відмінності зумовлені видом релігій, їх інституціоналізацією у суспільному житті та взаємовідносинами із державною владою. Найбільш чітко ієрархізованою інституцією продемонстровано церкву у християнстві, оскільки вона, крім внутрішньої ієрархії та наявності віровчень, є незалежним від держави суспільним інститутом.*

**Ключові слова:** релігійна інституція, церква, мусульманське право, релігійна організація.

**Постановка проблеми.** Сучасна юридична наука концентрує дослідження з актуальних проблем регулювання суспільних відносин, зокрема серед таких сфера релігії недавнім часом набуває щораз більшої уваги серед вчених-юристів, що спеціалізуються на історії права, філософії права та інших напрямках наукового пошуку. Особливої актуальності ця проблема набуває у зв'язку із інтенсифікацією транснаціональних релігійних процесів – перспективи надання автокефалії Українській православної церкві, розвитку ісламських течій, захисту прав народів на етнічні релігії тощо. Тож необхідним є правильне

науково-теоретичне осмислення таких базових категорій, як релігійна інституція, котра визначає однозначне трактування організаційно-правових умов функціонування будь-яких релігійних течій у контексті реалізації права на свободу віросповідання і релігійної свободи загалом. Саме тому дослідження понятійно-теоретичних особливостей релігійних інституцій є важливим в умовах міждисциплінарних традицій українських наукових студій історико-правових і релігієзнавчих контекстів.

**Стан дослідження.** Наразі українська юридична наука демонструє незначну кількість фундаментальних та фрагментарних досліджень у сфері історико-правових і релігієзнавчих особливостей релігійних інституцій. Серед таких робіт варто виокремити дослідження С. Гелей, Ю. Кривенко, М. Лубської, Д. Лук'янової, О. Сологуб, Т. Федоренко, Н. Фоміцької, де розкрито взаємовідносини церковних організацій та держави, організаційно-правові статуси церков в Україні і за кордоном.

**Метою** статті є дослідження поняття «релігійна інституція» у розрізі різноманітних правових доктрин. Завданням – визначення інституціоналізованих форм релігійних інституцій у різних релігійних течіях.

**Виклад основних положень.** У дослідженнях сучасних правознавців у сфері релігій поняття «релігійна інституція» не знайшло єдиного узгодженого підходу. Зокрема Я. Щепанський зазначає, що «інституція – це форма організації комплексу соціальних дій, які виконуються деякими членами групи від імені спільноти, тобто в цьому розумінні не депутати ради є інституцією, а організація ради, що надає групі право діяльності й забезпечує можливість репрезентувати жителів міста». За іншим визначенням цього автора «інституція – це комплекс установ, в яких обрані члени груп отримують право на виконання публічних та імперсональних дій, спрямованих на задоволення індивідуальних і групових потреб, для регулювання поведінки членів групи». Погоджуємось із критикою цього визначення, котру наводить Н. Фоміцька, яка зазначає, що з такого підходу до розкриття змісту поняття «інституція» виникає дискусійне питання щодо доцільності введення комплексності установ у дане визначення [1, с. 101].

Ми вважаємо, що інституція є формою організації соціальної діяльності. Інституція може включати і організацію діяльності, і установи, а частіше і перше і друге. У цьому розумінні релігійною інституцією ми вважаємо організаційно-правову форму юридичної особи, метою якої є діяльність у сфері відправлення релігійних культів та іншу громадську неприбуткову діяльність, пов'язану із релігійними обряда-

ми, традиціями та іншими формами соціальної діяльності у релігійній сфері. У прямому розумінні релігійну інституцію вважаємо релігійним об'єднанням суб'єктів, що має форми громадської неприбуткової організації, діяльність якої полягає у відправленні релігійних культів, обрядів і традицій.

Із цього приводу Ю. Кривенко наголошує, що релігійні організації слід визначити як систему різновидів організаційно оформлених релігійних об'єднань, що мають управлінські й виконавчі органи, чітку структуру, яка забезпечується змістом релігійної парадигми і культу. Церкву цей дослідник розглядає як самостійне структуроване релігійне об'єднання з відповідною системою управління, заснованою на ієрархічному принципі з регламентацією відносин всередині нього, а також із релігійними чи світськими організаціями [2, с. 132].

Безсумнівно, діапазон значень терміна «релігійна організація» є відносно ширшим. Його визначення як організованого об'єднання прибічників, прихильників цієї релігії найкраще підкреслює сферу діяльності індивіда і релігійного колективу. Своїм радіусом поняття «релігійна організація» охоплює також Церкву, яка є певною категорією релігійного об'єднання зі специфічною для себе організаційною структурою. Ось чому, якщо використовується термін «Церква», то паралельно слід вживати термін «релігійна організація» або інший можливий його синонім. На думку польських правників, оптимальним визначенням, якщо не обмежуватися терміном «релігійні організації», є конструкція «Церква та інші релігійні організації», яка застосовується тоді, коли нема явної потреби конкретизації якоїсь із тих організацій або церков [3, с. 7–8].

Отже, релігійні інституції виражаються у формі релігійних організацій. Зокрема такими релігійними організаціями є об'єднання громадян різних віросповідань, що мають інституціональні атрибути і у різних релігіях мають відмінності. На наш погляд, самі відмінності зумовлені видом релігій, інституціоналізацією у суспільному житті та взаємовідносинами із державною владою.

Однією із найрозповсюдженіших у світі релігій є християнська, яку віросповідують країни всіх континентів, серед яких провідні європейські держави, США, латиноамериканський континент тощо. Основною релігійною інституцією у християнстві є церква. Церква, на наш погляд, є уособленням організаційно-правових форм соціальної організації суспільства, котре сповідує релігійні цінності християнства. Проте поняття «церква» є доволі дискусивним серед теоретичних досліджень у сфері правознавства.

Термін «церква» застосовувався і застосовується сьогодні і в церковній, і в історичній, філософській літературі винятково стосовно

християнства. Водночас термін «церква» – багатозначне поняття: по-перше, це об'єднання віруючих на основі спільного віровчення чи культу; по-друге, згідно з християнським віровченням – містичне тіло Христа – спільнота віруючих у Бозі, сполучена словом божим, священноначалом і таїнствами під невидимим керівництвом Бога для вічного життя і спасіння [4; 5, с. 2].

Для дифінітивного визначення «церква» найчастіше використовується грецьке слово – «Εκκλησία», яке походить від «καλέω», «καλεῖν» – кликати, закликати, запрошувати. За законом афінського законодавця Солон, «εκκλησία» – це надзвичайні збори всього народу для вирішення найважливіших державних справ, які перевищували повноваження постійно діючого управління або «βουλή». Ідея доволі чітка і різнобічна за змістом. Але вона збережена тільки в тих народів, які вживали це слово. Наприклад, римляни точно передали слово «εκκλησία», переписавши його латинськими літерами – «ecclesia», а від них запозичили нації, що стали християнськими внаслідок впливу римської Церкви, наприклад, французи – «eglise», італійці – «chiesa», іспанці – «iglesia» [6, с. 124].

Незважаючи на те, що в законодавчих актах церква не є юридичною особою, у вітчизняній науковій і суспільній думці вона постає як окрема суспільна інституція: інститут громадянського суспільства. Поняття «Церква» в цьому разі являє собою суспільний інститут, що діє в системі інших суспільних інститутів та має особливий статус завдяки своїй відокремленості щодо інтегрального суспільного інституту, яким є держава [7].

Згідно з визначенням, що подається в релігієзнавчому словнику, термін «церква» визначається як тип релігійної організації, що становить «засіб регламентації відносин всередині релігійних спільнот та їх зв'язків зі світськими групами і організаціями, передусім державними». Характерними ознаками церкви є наявність єдиної догматики і віровчення, спільної культової і позакультової релігійної діяльності, ієрархічна система управління [8, с. 327].

На наш погляд, поняття «церква» охоплює релігійно-духовну, державно-правову та суспільно-інституційну складові. Релігійно-духовна складова уміщує і зміст релігійного віровчення та особливості відправлення релігійних культів; державно-правова складова уособлює нормативно-правове регулювання релігійної діяльності та наявності чи відсутності державно-управлінського впливу на відносини у сфері релігій і віросповідань; суспільно-інституційна складова представлена суспільними інститутами церкви – доховно-ієрархічною системою священнослужителів та прихожанами, які у своєму середовищі також

поділяються на групи за критерієм активності у релігійному житті щодо відносин із священослужителями.

Відтак, вважаємо, що церква – це форма релігійної інституції, яка представлена структурою релігійних організацій, що побудована на релігійно-духовній системі віросповідань, діяльність якої регулюється нормативно-правовими актами і спрямована на взаємодію із суспільними інституціями, окремими індивідами і суспільством у цілому. Зауважимо, що цей тип релігійної інституції є характерним для релігійних організацій християнського віросповідання різноманітних конфесій.

Водночас у інших видах релігійних віросповідань релігійні інституції представлені іншими формами релігійних організацій. Наприклад, в ісламі аналогії поняття «церква» не існує, оскільки релігійні інституції у більшості держав, де іслам є основною для населення релігією, є не відокремленими від держави, мають зрощений із національним правом духовно-правовий контент і виступають носієм норм і приписів на рівні законодавства. Інколи поняття церкви ототожнюють з поняттям мечеті – будівлі, де відправляються релігійні служби, що є, на наш погляд, неприпустимим.

Гадаємо, що релігійні інституції у ісламі становлять державно-правові форми утворень, де мусульманське право є основним виразником ісламської доктрини, іслам виступає регулятором суспільного життя, що і є змістом релігійної інституції у ісламі.

У ісламі відносини між державою та релігійними інституціями регулюються, на думку С. Гелея, сукупністю релігійних норм, що виражені у Корані та інших релігійних зводах. Перевага віддається нормативно-правовим актам держави, які регулюють широкі сфери суспільних відносин [9, с. 439]. Нині мусульмансько-правова доктрина в деяких країнах залишається головним джерелом права. Це Саудівська Аравія, Оман, деякі князівства Перської затоки. У більшості арабських країн вона виконує роль формального джерела права лише в окремих випадках [10].

У мусульманських державах у відносинах між державою та релігійними інституціями застосовується як, власне, ісламське право, так і світське право цих держав (нормативні акти, звичаї, прецеденти). Отож у межах однієї держави можуть співіснувати кілька систем права. Так, в Індії мусульманська громада, що становить 12 відсотків населення, застосовує ісламське право, тоді як основна частина населення, яка сповідує індуїзм, – індуське право. Водночас існує право Індії, дія якого поширюється на всіх громадян незалежно від їх релігійних уподобань [11, с. 41].

Серед конкретних актів мусульманського права, які встановлюють порядок взаємовідносин між державою та ісламськими релігійними організаціями, слід назвати такі джерела права, як Коран, суна, іджма і кійас. Наприклад, серед конкретних норм, що є джерелом регулювання цих правовідносин, слід виокремити норми, котрі узалежують державу від релігійних положень. Держава є похідною формою від релігії, тому релігійні громади у ісламських державах часто зливаються із державними органами.

Зокрема М. Кирюшко зазначає, що у концентрованому вигляді ці принципи містяться у першій сурі «Аль-Фатіха» («та, що відкриває») та сурі 112 «Аль-Іхлас» («чистота віри») та інших. Коран є найголовнішим джерелом політично-правових поглядів мусульман, з нього виходить шаріат. Настанови щодо соціальних проблем містять насамперед мединські сури. Найчастіше вони висвітлюють питання соціальної організації суспільства, соціальних норм, суспільних відносин, громадянського та кримінального законодавства, війни та миру, засобів захисту ісламу [12, с. 77].

Крім того, сьогодні можна говорити про дві групи мусульманських держав, використовуючи два критерії поділу: ступінь використання релігійних інституцій для регулювання суспільних відносин у цих країнах і обумовленість норм національного права нормами шаріату. До першої групи належать ті країни, іслам в яких є державною релігією, а ісламське право становить підґрунтя правової системи держави. Усі джерела національного права повинні відповідати приписам шаріату. З'явився навіть такий термін – «конституційна ісламізація» [13, с. 13]. Як зазначають дослідники вказаних процесів, однією з основних характеристик правових систем сучасних ісламських держав є процес ісламізації, який виявляється в спробі увідповіднення законодавства з класичними принципами і нормами ісламського права. Найбільший вплив класичне ісламське право має на правову ідеологію, правову культуру, правову свідомість і правовий менталітет громадян цих держав [14, с. 114]. Другу групу становлять держави, у яких релігійні інституції регулюють тільки окремі сторони громадського життя, що стосуються особистого статусу й релігійних установ, іноді земельного режиму, тоді як світське право регулює всі інші сфери суспільних відносин на принципах, які не відповідають положенням шаріату. Ця група, своєю чергою, поділяється на підгрупи залежно від того, на яких засадах розвивалося національне право – за зразком загального права (Нігерія, Судан, Танзанія, Індія, Бангладеш, Малайзія), французького (Алжир, Марокко, Сенегал, Сирія, Туніс, Йорданія) чи голландського (Індонезія) [14, с. 42].

Отже, поняття «релігійна інституція» у ісламській релігії, на наш погляд, не представлене класичним для християнства розумінням релігійної організації, що уособлене у церкві. Якщо припуститися до термінологічних аналогій, церква у ісламі могла б бути представлена системою організації релігійно переконаних суб'єктів, що сповідують іслам і дотримуються ісламського державного і звичаєвого права, відправляють культу у встановленому релігійними нормами порядку. Так само як і у християнській церкві, релігійна інституція у ісламі представлена чітко ієрархізованою організаційною структурою, де простежується встановлена субординація за критеріями релігійно-соціальних статусів. Характерною особливістю релігійної інституції у ісламі слід зазначити у багатьох випадках зрощення релігійних інституцій із державною владою, що у християнстві трапляється у поодиноких державах: Ватикані, Мальтійському ордені тощо.

**Висновки.** Понятійно-теоретичні особливості релігійних інституцій засвідчують наявність різноманітних інституціоналізованих форм, притаманних світовим релігіям. У християнстві інституціоналізація релігії виразилась в інституті церкви, у ісламі – зрощення релігійних інституцій із державною владою, у буддизмі – відсутність чітко ієрархізованої інституції, у індуїзмі – касти. У світі існує низка різних інших релігій та віровчень, проте найбільш чітко ієрархізованою інституцією вважаємо церкву у християнстві, оскільки вона, окрім внутрішньої ієрархізованості та наявності віровчень, становить незалежний від держави суспільний інститут, котрий існує не завдяки правовому регулюванню, як в ісламі чи індуїзмі, а завдяки специфічному соціальному світогляду, котрий може існувати автономно, позбавлений обов'язкової колективності, як у індуїзмі і має універсальні стереотипи, які не залежать від традиційності суспільства.

1. Фоміцька Н. В. Підходи до розкриття змісту поняття «інституціональні засади». *Теорія та практика державного управління*. 2011. Вип. 4. С. 99–104.

2. Кривенко Ю. В. Щодо співвідношення понять «церква» та «релігійна організація». *Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління та права*. 2006. № 2(18). С. 130–132.

3. Piwowarski W. Socjologiareligii. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1996. 98 s. Prawo Wyznaniowe. Ustawozdania 17 maja 1989 r. Ogwarancja chwalności sumienia i wyynania. Warszawa, 1989. 396 s.

4. Філософський словник соціальних термінів. Вид. третє, доповнене. Х.: Р.И.Ф., 2005. – С. 646–647.

5. Суворов Н. С. Учебник церковного права / под ред. В. А. Томсинова. М.: Зерцало, 2004. 504 с.
6. Поснов М. С. История Христианской Церкви. М.: Изд-во имени святителя Льва, папы Римского, 2007. 608 с.
7. Грінер О. М. Забезпечення Церкви матеріальними і духовними засобами – необхідний фактор її становлення як інституту громадянського суспільства. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej6/texts/07gomigs.htm>
8. Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. К.: Четверта хвиля, 1996. 327 с.
9. Гелей С. Д. Політико-правові системи світу: навч. посібник. К.: Знання, 2006. 668 с.
10. Сологуб О. О. Роль класичного мусульманського права у формуванні та функціонуванні правових систем сучасних держав мусульманського права. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 3. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau\\_2013\\_3\\_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2013_3_20).
11. Лук'янов, Д. В. Ісламське право: ознаки та тенденції розвитку. *Порівняльно-аналітичне право: електрон. фахове наук. видання*. 2013. № 3–2. С. 40–43.
12. Кирюшко М. І. Релігійно-політичні дослідження ісламу. Термінологічний дискурс. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. 2010. № 3 (47). С. 69–84.
13. Benner C. Lombardi. State Law As Islamic Law in Modern Egypt (Studies in Islamic Law and Society). Series: Studies in Islamic Law and Society. Brill Academic Publishers, 2006. 318 p.
14. Бехруз Хашматулла. Еволюция исламского права: теоретико-компаративистское исследование: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одесса, 2006. 410 с.

**Paida Yu. Yu. Conceptual and theoretical features of religious institutions**

*The problem of recognizing the role of religion in social relations becomes particularly important in connection with the intensification of transnational religious processes – the prospects of granting autocephaly to the Ukrainian Orthodox Church, the development of Islamic currents, the protection of the rights of people to ethnic religions, etc. Therefore, the correct scientific and theoretical understanding of such basic categories as a religious institution that defines an unequivocal interpretation of the organizational and legal conditions for functioning of any religious currents in the context of the exercise of the right to freedom of faith and religious freedom in general is necessary. That is why the study of the conceptual and theoretical features of religious institutions is important in the light of the interdisciplinary traditions of Ukrainian scientific schools of historical-legal and religious-scientific contexts.*

*The article deals with the concept of «religious institution» in the context of various legal doctrines. Institutionalized forms of religious institutions in different religious currents are determined. The conceptual and theoretical peculiarities of religious institutions demonstrate the availability of various institutionalized forms*



that are inherent in contemporary world religions. It is proved that these differences are caused by the form of religions, their institutionalization in public life and relations with the state authorities.

It is shown that in Christianity the institutionalization of religion is expressed in the institution of the church, in Islam – the merging of religious institutions with state power, in Buddhism – the lack of a clearly hierarchical institution, in Hinduism – castes. There are a large number of different religions and beliefs in the world, but the most clearly hierarchized institution is the church in Christianity. This church, in addition to internal hierarchy and religious beliefs, is a state-independent public institution that does not exist through legal regulation, as in Islam or Hinduism, but due to a specific social outlook, which can exist autonomously, devoid of compulsory collectivity, as in Hinduism, and has universal stereotypes that do not depend on traditionalism of the society.

**Key words:** religious institution, church, Muslim law, religious organization.

*Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.*